

آداب معاشرت خانواده در اسلام

الهام گروسی^۱

چکیده

معاشرت به معنای ارتباط و همنشینی با اشخاص است انسان برای دستیابی به اهدافش نیاز به معاشرت با دیگران دارد و همنشینی‌های اولیه او در زندگی، در بستر خانواده روی می‌دهد اما این معاشرت نیاز به آدابی دارد تا حریم انسان‌ها و حرمت همگان محفوظ بماند و نیکوست که آداب را از خداوند متعال که آفریدگار ما و عالم به مصالح خیر و شر ماست دریافت نماید چه بسا شناختن آداب معاشرت اسلامی در روابط بین اعضای خانواده و غفلت از سالم‌سازی روابط بین آنها باعث کناره‌گیری افراد از هم و روی آوردن به افراد غیر صالح برای تأمین نیازهای عاطفی، مادی و ... می‌گردد و در مرتبه‌ی شدیدتر موجب جدایی و قطع رابطه با یکدیگر می‌شود تحقیق حاضر با تکیه بر علم اخلاق در علوم قرآن و حدیث به روش توصیفی- کتابخانه‌ای به بررسی آداب معاشرت خانواده در اسلام پرداخته است و بیان می‌کند اسلام خانواده را گروه کوچکی می‌داند که از طریق ازدواج دو بزرگسال با جنسیت مخالف شکل گرفته و با آمدن فرزندان تکامل بیشتری می‌یابد و برای هر یک از اعضای خانواده آدابی را بیان می‌کند که باید در برابر اعضای دیگر مراعات نمایند از جمله آدابی که در حیطه‌ی همسران به آن اشاره شده است احترام و تکریم یکدیگر، عذرخواهی هنگام اشتباه، چشم‌پوشی از خطاها، رازداری و... است که رعایت هر یک از این موارد آثار نیکی در زندگی دنیا و آخرت خواهد داشت و برای هر یک از زن و مرد بطور جداگانه برنامه‌ای بیان نموده از جمله آداب شوهرداری، پیروی از شوهر و آراسته بودن برای او و از آداب زن‌داری به مدیریت و سرپرستی مرد و تأمین هزینه زندگی اشاره شده است و در رابطه با آداب معاشرت والدین با فرزندان، محبت به فرزند و وفای به عهد بیان گردیده و در مورد آداب معاشرت فرزندان با والدین به احترام و اطاعت از والدین پرداخته شده و به صورت مختصر به آداب معاشرت فرزندان با یکدیگر از طریق صله رحم اشاره شده است.

کلید واژه‌ها: آداب معاشرت، خانواده، روابط.

۱. طلبه سطح دو، حوزه علمیه کوثر قزوین، garoosi4602@gmail.com

مقدمه

خانواده منبع صفا و صمیمیت و مایه تکامل روحی و اخلاقی انسان است که در سایه روابط خوب بین اعضای آن می‌تواند به کمال و رشد مادی و معنوی بالایی برسد و برای دستیابی به این کمالات باید برنامه صحیحی پیش‌رو داشته باشد تا افراد بتوانند با یکدیگر به درستی تعامل کنند و نیازهای خود را برطرف سازند سؤال این‌جاست که چگونه می‌توان چنین برنامه‌ای را یافت؟ تا اعضای خانواده بتوانند به درستی با یکدیگر معاشرت نمایند و به کمالات دست یابند. پاسخ این سؤال را می‌توان در علوم روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، اخلاق، قرآن و حدیث جستجو کرد ولی در این اثر بررسی آن در علم اخلاق، قرآن و حدیث به دلیل مطابقت داشتن با دستورات اسلام ترجیح داده شد.

از دیرباز و زمان انسان‌های نخستین مسئله معاشرت با هم نوع مطرح بوده است اما چگونگی برخورد صحیح با یکدیگر، اهمیت ویژه‌ای دارد چرا که با برخورد درست و به موقع طرفین، سبب می‌گردد تا هم خود فرد و هم جامعه از آسیب در امان بماند و باعث پیشرفت روز افزون جوامع گردد. در دین مبین اسلام به عنوان یک دین الهی نحوه برخورد و معاشرت صحیح از طریق قرآن و احادیث معصومین (علیهم‌السلام) بیان شده است و علاوه بر آن، کتاب‌های زیادی از جمله کتاب اخلاق معاشرت از جواد محدثی، مفاتیح الحیاه، نوشته جواد آملی، روابط سالم در خانواده از داود حسینی نگاشته شده است ولی به صورت پراکنده و جزئی روابط متقابل اعضای خانواده را بیان می‌کنند اما تحقیق حاضر درصدد آن است تا به صورت منسجم و کلی روابط بین اعضا را بیان نماید.

در این تحقیق با مراجعه به کتب اخلاقی و تفسیری و به روش کتابخانه‌ای به گردآوری مطالب پرداخته شده است و به نظر می‌رسد از جمله آدابی که افراد در خانواده باید مراعات نمایند احترام به یکدیگر و حفظ شخصیت طرف مقابل، محبت و ابراز آن به یکدیگر، انجام وظایفی که هر شخص در قبال دیگر اعضای خانواده برعهده دارد و قبول سرپرستی یک فرد مقتدر و اطاعت از فرامین او که در چارچوب قوانین الهی است و رعایت حقوق یکدیگر بتواند به انسجام خانواده بیانجامد.

مقاله حاضر به بیان آداب همسران چه آداب مشترک و چه آداب مخصوص به هر یک پرداخته است و در گام بعد آداب معاشرت والدین با فرزندان و فرزندان با والدین را بیان نموده و در پایان به آداب معاشرت فرزندان با یکدیگر پرداخته شده است.

معنای لغوی و اصطلاحی

معشرت واژه‌ای عربی، برگرفته از عشره، به معنای آمیختن، مصاحبت^۱ با کسی زندگی کردن، رفاقت و همدمی است^۲ و در اصطلاح به معنای ارتباط، دوستی، رفت و آمد داشتن با کسی است.^۳

خانواده در لغت به معنای کوچک‌ترین گروه اجتماعی در جامعه که شامل پدر، مادر و فرزندان است و یا مجموعه چیزهایی که پیوند مشترک دارند و از یک اصل و ریشه هستند^۴ و در اصطلاح عبارت است از یک واحد اجتماعی که در اثر ازدواج زن و مرد ایجاد شده و پس از به وجود آمدن فرزندان کامل می‌شود به عبارت دیگر خانواده را مجموعه‌ای از افراد دانسته‌اند که با هدف و منافع مشترک در زیر یک سقف زندگی می‌کنند.^۵

آداب در لغت به معنای قاعده‌ها، روش‌ها، سنت‌ها و رسوم‌های رایج در فرهنگ هر جماعت و قومی است^۶ و در اصطلاح به مجموعه‌ای از قاعده‌های رفتاری گفته می‌شود که مشخص می‌کند اعضای جامعه در موقعیت‌های خاص چگونه رفتار کنند.^۷

طبیعت انسان به گونه‌ای آفریده شده است که گرایش به زندگی جمعی دارد تا بتواند نیازهای خود را تأمین نماید و در این راستا باید با دیگران ارتباط برقرار سازد. ارتباط انسان به صورت اقل، در بین اعضای خانواده و در حدّ اعلاّی آن در محیط جامعه صورت می‌پذیرد. در سراسر جهان ارتباط و معاشرت بین اعضای خانواده در قالب قوانینی شکل می‌گیرد که خود آن مجموعه برای اعضا تعریف کرده‌اند، اما در آیین مقدّس اسلام، خداوند معاشرت سالم و درست را از طریق پیامبران به مومنان و مردم می‌آموزد.^۸

برای معاشرت انواع گوناگونی ذکر شده است از جمله معاشرت‌های انسانی، دینی، شهروندی، دوستانه، خانوادگی و ... با توجه به اینکه خانواده مناسب‌ترین مجموعه برای تأمین نیازهای مادی، روانی و معنوی و بهترین بستر برای پرورش نسل جدید و اجتماعی کردن فرزندان است، لازم است که در درجهٔ اوّل آداب معاشرت در خانواده بررسی گردد. هر یک از اعضای خانواده اعم از همسران،

۱. طریحی، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۴۰۵.

۲. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۱۳، ص ۱۸۶۳۲.

۳. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۷، ص ۷۱۲۶.

۴. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۸، ص ۲۶۶۵.

۵. مطلق (و دیگران)، ازدواج و مبانی اسلامی، روابط عاطفی و اجتماعی، روابط زناشویی، باروری سالم، ص ۲۷.

۶. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۱، ص ۶۵.

۷. داوودی، سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام، ج ۲، ص ۲۶۲.

۸. انعام: ۵۴، فصلت: ۳۴، حجرات: ۵-۱.

والدین و فرزندان باید روابط خود با سایر اعضا را به گونه‌ای تنظیم کنند که تا حدّ توان به اهداف مورد نظر اسلام مبنی بر رشد و تعالی انسان (چه از جنبهٔ مادی و چه معنوی) دست یابند.

اسلام برای اعضای خانواده آدابی را بیان نموده که برخی از این آداب مشترک و برخی مخصوص به هر یک از آنها است که در برابر اعضای دیگر باید مراعات نمایند.

آداب معاشرت همسران در اسلام

آداب مشترک

از نظر اسلام، خانواده از طریق ازدواج بین دو بزرگسال با جنسیت‌های مخالف شکل می‌گیرد. هر یک از زن و مرد به دلیل روحیات متفاوت در آفرینش و عدم شناخت دقیق از جنس مخالف خود، ممکن است در برخی موارد عملی از خود بروز دهند که شایسته نبوده و سبب سست شدن ارکان خانواده گردد از این رو اسلام برای تنظیم روابط بین آنها توصیه‌های مشترک و در برخی موارد، آداب خاصی برای هر یک بیان نموده که با ابعاد روحی و روانی آنان متناسب است. برخی از آداب مشترکی که زوجین باید در زندگی مراعات نمایند عبارت‌اند از:

احترام و تکریم یکدیگر

در زندگی مشترک، احترام گذاشتن به هم، یک حسن است و هر یک از زوجین باید نکات خوبِ همسر خود را در زندگی بیابد و او را به خاطر ویژگی‌های خوبش اکرام نماید. تکریم هم دیگر، طرفین را به یکدیگر علاقه‌مند می‌کند؛ ولی اگر کرامت طرف مقابل حفظ نشود او دچار بدبینی خواهد شد و در پی انتقام‌جویی بر خواهد آمد و در احادیث معصومین (علیهم‌السلام) به این نکته توجه شده است. در روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) آمده است:

«مَا مِنْ رَجُلٍ تَكَبَّرَ أَوْ تَجَبَّرَ إِلَّا لَذِلَّةٍ وَجَدَهَا فِي نَفْسِهِ؛ هیچ کس تکبر و طغیان نمی‌کند مگر در اثر

ذلتی که در نفس خویش احساس می‌کند».^۱

از جمله مصادیق احترام به یکدیگر، اهانت و بد صدا نکردن، مسخره نمودن، قطع نکردن سخنان طرف مقابل، در هنگام حرکت جلو نیفتادن از یکدیگر، تعارف نمودن به هنگام ورود یا خروج از جایی،

۱. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۳۱۲.

۲. حجرات: ۱۱.

سلام کردن هنگام ورود به منزل که علاوه بر اینکه نشانه احترام گذاشتن است سبب نزول برکت و انس ملائکه با اهل خانه نیز می‌شود.

«إِذَا دَخَلَ أَحَدُكُمْ بَيْتَهُ فَلْيُسَلِّمْ فَإِنَّهُ يُنْزِلُ الْبَرَكَهَ وَتُؤْتِيهِ الْمَلَائِكَةُ الْخَيْرَ؛ هر گاه یکی از شما داخل اطاقش شد سلام کند زیرا این عمل سبب نزول برکت و انس فرشتگان با او می‌گردد».^۱

بنابراین نیکوست که انسان در همه حال احترام همسر خود را نگاه داشته تا موجب افزایش علاقه بین یکدیگر و همچنین رسیدن به درجات عالی معنوی گردد.^۲

عذر خواهی هنگام اشتباه

گاهی بر اثر بی‌توجهی‌ها، تربیت نادرست، بی‌حوصلگی‌ها و عقده‌ها همسران از یکدیگر رنجیده خاطر می‌شوند، آنچه می‌تواند کدورت‌ها را از میان بردارد و صفا و صمیمیت را در روابط همسران برقرار سازد عذرخواهی هنگام خطا و اشتباه است. در عذرخواهی نباید فقط به جمله معذرت می‌خواهم بسنده شود بلکه باید در مورد آن مسئله که سبب عذرخواهی شده است گفت و گوی منطقی صورت گیرد تا اختلاف‌نظرها تبدیل به وسیله‌ای برای پیشرفت شود و آن اشتباه‌ها دوباره تکرار نگردد.^۳ در سخنان معصومین (علیهم‌السلام) تأکید شده است که در گام اول، انسان نباید کاری کند که نیازمند به عذرخواهی باشد،^۴ اما در گام دوم، عذرخواهی را نشانه خردمندی فرد می‌دانند.

چشم‌پوشی از خطاها

انسان موجودی است که در معرض لغزش و خطا قرار دارد و ممکن است همسران هم در زندگی مشترک دچار اشتباه شوند ولی طرف مقابل باید توجه کند که انسان به آسانی و به سرعت نمی‌تواند به خطا و اشتباه‌های خود پی ببرد، بلکه باید اندک زمانی بگذرد و با شیوه‌ای لطیف، ملایم و دقیق

۱. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۳، ص ۷.

۲. ر.ک. حسینی، روابط سالم در خانواده، ص ۳۷-۳۸؛ مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، خانواده موفق، ص ۲۶-۲۷.

۳. ر.ک. حسینی، روابط سالم در خانواده، ص ۴۰-۴۱؛ کتابخانه دیجیتالی، www.rasekhoon.net/jhfohk، ۱۳۹۸/۳/۲۲، ۱۲:۴۰.

۴. امام صادق (علیه‌السلام) فرمود: «بپرهیزید از اینکه نسبت به مؤمن بدی کنید و بعد عذرخواهی نمائید، زیرا مؤمن بدی نمی‌کند تا عذر بخواهد»، طبرسی، مشکاة الانوار، مترجم: عطاری قوچانی، ص ۱۷۷-۱۷۸؛ قال رسول الله ﷺ: «یاک و ما تعذر: کاری را که موجب عذرخواهی تو می‌شود مکن»، دیلمی، إرشاد القلوب، مترجم: سلگی نهاوندی، ج ۱، ص ۴۸؛ امام علی (علیه‌السلام): «... و احذر کلّ عمل اذا سئل عنه صاحبه، انکره او اعتذر منه؛ از کاری بپرهیز که چون از کننده آن پرسند، آن را انکار کند، یا به عذرخواهی بیفتد»، حکیمی، الحیاء، مترجم: آرام، ج ۶، ص ۵۴۸.

سفارش می‌نماید و فقط زمانی فرزندان را از اطاعت والدین نهی می‌کند که آنها سبب کفر و شرک فرزندان خود شوند.

«وَصَيَّنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا إِلَىٰ مَرْجِعِكُمْ فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ؛ و ما به آدمی سفارش کردیم که در حق پدر و مادر خود نیکی کند، و اگر آنها (خود مشرک باشند و) بکوشند تا تو به من (که خدای یگانه‌ام) از روی جهل و نادانی شرک آوری هرگز اطاعت امر آنها مکن، که رجوع شما به سوی من است و من شما را به پاداش هر عمل که به جای آورده‌اید آگاه می‌گردانم»!

اطاعت والدین تا زمانی که به آخرت ضرر نزنند واجب است و عدم اطاعت از والدین سبب عاق شدن از جانب آنها می‌گردد و رسول خدا ﷺ عاق والدین را چنین بیان می‌کند:

«بوی بهشت از فاصله پانصد سال استشمام می‌شود ولی عاق والدین (کسی که پدر و مادر از او ناراحت هستند) و دیوث (بی‌غیرت) آن را استشمام نمی‌کند».^۳

پس بهتر است فرزندان این واجب الهی را در معاشرت خود با والدین مراعات نمایند و مرتکب کار حرامی نشده تا مورد عاق والدین قرار نگیرند.

آداب معاشرت فرزندان با یکدیگر

اولین بار فرزندان مفاهیم همکاری، رقابت، حمایت، دوستی، نفرت و ... را در خانواده می‌آموزند و روابط بین آنها با یکدیگر در مسئولیت‌های اجتماعی آینده آنان تأثیری جدی خواهد داشت و به دلیل اینکه فرزندان هنوز کوچک هستند و استقلال کافی به دست نیاورده‌اند مسئولیت تنظیم روابط بین آنها بر دوش والدین است و دخالت والدین در روابط آنها باید به صورت متعادل صورت پذیرد، یعنی آنها نه به حال خود رها شوند و نه کنترل و فشار زیادی بر ایشان اعمال شود.^۴ روابط خواهران و برادران در بزرگسالی تحت عنوان صله رحم بیان می‌شود که در بعد عاطفی، ملاقات آنها با یکدیگر سبب آرامش روحی‌شان می‌گردد، زیرا خود را متعلق به هم و مشابه یکدیگر می‌بینند.^۵

۱. عنکبوت: ۸.

۲. عاملی جبعی، شرح مصباح الشریعة، مترجم: گیلانی، ص ۴۳۶.

۳. بروجردی، منابع فقه شیعه (ترجمه جامع احادیث الشیعة)، ج ۲۶، ص ۹۲۱.

۴. تلخیص از: سالاری فر، خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی، ص ۸۹.

۵. امام صادق (علیه السلام): «لِكُلِّ شَيْءٍ شَيْءٌ يَسْتَرِيحُ إِلَيْهِ وَ إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَيَسْتَرِيحُ إِلَىٰ أَخِيهِ الْمُؤْمِنِ كَمَا يَسْتَرِيحُ الطَّيْرُ إِلَىٰ شَكْلِهِ»؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۱، ص ۲۷۴.

روابط خواهری و برادری باید بعد از مرگ والدین نیز ادامه داشته باشد و در صورت قطع رابطه از یک سو، طرف دیگر باید آن را ادامه دهد.^۱

امام سجاد (علیه السلام) نیز درباره حق برادران بر یکدیگر می‌فرماید:

«حق برادر این است که بدانی او دستی است که آن را می‌گشائی، یآوری است که به او پناه می‌بری، عزتی است که بر او اعتماد می‌کنی، نیروئی است که با آن هجوم می‌بری، پس او را وسیله نافرمانی خدا و ابزار ظلم به خلق قرار مده. از یاری او در باره خودش، کمک به او در برابر دشمن، حائل شدن بین او و شیطان‌ها، نصیحت و خیرخواهی، و توجه به او در راه خدا کوتاهی نکن، در صورتی که او تسلیم امر پروردگار و مطیع فرمانش باشد و گر نه باید خدا را مقدم داری و از برادر عزیزتر شمری».^۲

بنابراین طبق آیین اسلام، تا جایی باید رابطه فرزندان با یکدیگر محفوظ بماند که سبب لطمه به آخرت و اعتقادات طرف مقابل نشود و در صورتی که او درصدد گمراهی انسان باشد می‌توان از او فاصله گرفت.

نتیجه

مقاله حاضر به آداب معاشرت خانواده در اسلام پرداخته است زیرا در صورت عدم شناخت آداب معاشرت و غفلت از سالم سازی روابط بین اعضاء خانواده، سبب جدایی افراد از هم، پدید آمدن مشکلات روحی و روانی برای هر یک از اعضاء، بیرون بردن تأمین نیازهای عاطفی به خارج از چهارچوب خانواده و دین به طریق نا مشروع و آسیب رساندن به خود و جامعه می‌گردد. از جمله آدابی که افراد در خانواده باید مراعات نمایند احترام به یکدیگر و حفظ شخصیت طرف مقابل، محبت و ابراز آن به یکدیگر، انجام وظایفی که هر شخص در قبال دیگر اعضاء خانواده برعهده دارد، قبول سرپرستی یک فرد مقتدر و اطاعت از فرامین او که در چهارچوب قوانین الهی است و رعایت حقوق یکدیگر بتواند به انسجام خانواده بیانجامد. اسلام برای اعضای خانواده آدابی را بیان نموده که برخی از این آداب مشترک و برخی مخصوص به هریک از آنها است که در برابر اعضای دیگر خانواده باید مراعات نمایند تا زندگی سراسر آرامش و صمیمیت داشته باشند، از جمله آدابی که همسران در قبال یکدیگر باید رعایت نمایند احترام و تکریم یکدیگر، عذر خواهی هنگام اشتباه، چشم پوشی از خطاها

۱. پیامبر (صلی الله علیه و آله) فرمودند: «أَلَا أَدْلُكُمْ عَلَى خَيْرِ أَخْلَاقٍ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ؟ مَنْ وَصَلَ مَنْ قَطَعَهُ، أَيَا شِمَا رَا بِهِ بَرِّتَيْنِ اخْلَاقِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ؟» کسی است که دلجویی کند از کسی که با او قطع رابطه کرده، کوفی اهوازی، زاهد

کیست؟ وظیفه اش چیست؟ (الزهد)، مترجم: صالحی، ص ۹۴.

۲. ابن شعبه بحرانی، تحف العقول، مترجم: جنتی، ص ۴۱۷.

و ... است و هر یک باید آداب رفتار با همسرش را بطور مجزا رعایت کند به طور مثال زن باید خود را برای همسرش آرایش نماید و از همسرش پیروی کند و مرد نیز باید نسبت به خانواده‌اش مدیریت و سرپرستی داشته باشد و مخارج زندگی را تأمین نماید و در مورد آداب معاشرت والدین با فرزندان بیان شد که والدین باید نسبت به فرزندان ابراز محبت کلامی و عملی داشته باشند و اگر وعده‌ای به آنان می‌دهند به آن پایبند بمانند و همچنین درباره آداب معاشرت فرزندان با والدین گفته شد که فرزندان حرمت والدین را حفظ کنند و از آنها تا آنجایی که دستوراتشان مخالف اسلام نباشد اطاعت کنند و در روابط فرزندان با یکدیگر بیان گردید که آنها نیز باید حریم یکدیگر را حفظ کرده و با یکدیگر رابطه صلّه رحم برقرار سازند و در صورت قطع رابطه از یک سو، طرف دیگر به برقراری ارتباط بپردازد. با رعایت توصیه‌های دین مبین اسلام می‌توان به انسجام محیط خانواده دست یافت و همه اعضای خانواده در کنار یکدیگر با آرامش و آسایش زیسته و به اهداف خود دست یابند.

انتقادات و پیشنهادات:

آداب معاشرت خانواده از جمله مواردی است که اهمیت بسیاری دارد و تحقیق حاضر به خاطر محدود بودنش به صورت کلی و مختصر به آن پرداخته است ولی می‌توان هر یک از عناوین این مقاله را به صورت جزئی ولی بطور منسجم تحت کتاب‌هایی چند جلدی منتشر ساخت تا همگان از آن بهره‌مند شوند.

فهرست منابع

- قرآن کریم، مترجم: الهی قمشه‌ای، محمد مهدی.
- نهج البلاغه، مترجم: انصاریان، حسین.

منابع فارسی

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، **الأمالی (للصدوق)**، تهران، کتابچی، بی تا.
۲. _____، **ترجمه من لا یحضره الفقیه**، مترجم: غفّاری، علی اکبر و غفّاری، محمد جواد و بلاغی، صدر، تهران، نشر صدوق، بی تا.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، **تحف العقول**، مترجم: جعفری، بهراد، تهران، دار الکتب الإسلامیه، بی تا.

۴. _____، تحف العقول، مترجم: جنتی، احمد، تهران، مؤسسه امیر کبیر، بی تا.
۵. انوری فرهنگ بزرگ سخن، انتشارات سخن، ۱۳۸۱ ه. ش.
۶. بروجردی، آقا حسین، منابع فقه شیعه (ترجمه جامع احادیث الشیعۀ)، : تهران، انتشارات فرهنگ سبز، بی تا.
۷. جوادی آملی، عبدالله، مفاتیح الحیاء، قم، نشر اسراء، چاپ یکصد و هفتاد و هشتم، ۱۳۹۳ ه. ش.
۸. داوودی، سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ هشتم، ۱۳۹۰ ه. ش.
۹. دیلمی، حسن بن محمد، إرشاد القلوب، مترجم: سلگی نهاوندی، علی، قم، ناصر، بی تا.
۱۰. سالاری فر، محمدرضا، خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۶ ه. ش.
۱۱. طبرسی، علی بن حسن، مشکاء الأنوار، مترجم: عطاردی قوچانی، عزیز الله، تهران، عطارد، بی تا.
۱۲. فلسفی، محمد تقی، گفتار فلسفی کودک از نظر وراثت و تربیت، تهران، نشر معارف اسلامی، چاپ مروی، ۱۳۴۲ ه. ش.
۱۳. کراجکی، محمد بن علی، گنجینه معارف شیعه امامیه، مترجم: کمره ای، محمد باقر، تهران، چاپخانه فردوسی، بی تا.
۱۴. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، آداب و سنن (ترجمه جلد ۷۳ بحار الأنوار)، مترجم: کمره ای، محمد باقر، تهران، اسلامی، بی تا.
۱۵. _____، آداب معاشرت (ترجمه جلد ۷۱ و ۷۲ بحار الأنوار)، مترجم: کمره ای، محمد باقر، تهران، اسلامی، بی تا.
۱۶. محدثی، جواد، اخلاق معاشرت، قم، مؤسسه بوستان کتاب، چاپ سوم، ۱۳۸۱ ه. ش.
۱۷. مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، خانواده موفق ۱۲۰ اصل همسر داری و تربیت فرزند، بی جا، مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، چاپ پنجم، ۱۳۹۰ ه. ش.
۱۸. مطلق (و دیگران)، محمد اسماعیل، ازدواج و مبانی اسلامی، روابط عاطفی و اجتماعی، روابط زناشویی، باروری سالم، تهران، آروید، ۱۳۹۰ ه. ش.
۱۹. نجفی یزدی، سید محمد، اخلاق در خانواده و تربیت فرزند، بی جا، مؤسسه انتشارات عصر ظهور، چاپ دوم، ۱۳۷۹ ه. ش.

منابع عربی

۲۰. ابن بابویه، محمد بن علی، **من لا یحضره الفقیه**، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ه.ق.
۲۱. حرّ عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۹ ه.ق.
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی** (ط - الإسلامیه)، مصحح: غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ه.ق.
۲۳. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، **بحار الأنوار** (ط - بیروت)، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ه. ق.

منابع عربی - فارسی

۲۴. عاملی جبعی، زین الدین بن علی، **شرح مصباح الشریعه**، مترجم: گیلانی، عبد الرزاق بن محمد هاشم، تهران، پیام حق، بی تا.
۲۵. حکیمی، محمدرضا و حکیمی، محمد و حکیمی، علی، **الحیاء**، مترجم: آرام، احمد، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی تا.
۲۶. کوفی اهوازی، حسین بن سعید، **زاهد کیست؟ وظیفه اش چیست؟**، مترجم: صالحی، عبد الله، قم، نور السجاد، بی تا.

مقالات

۲۷. صالحی، «پیامبر اعظم و همسر داری مطلوب راه کارها و آسیب ها»، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، شماره ۱۰۸، آذر ۱۳۸۵ ه. ش.

کتابخانه دیجیتال

۲۸. www.rasekhoon.net، ۱۳۹۸/۳/۲۲، ۱۲:۴۰.